

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

І.Б.Матяш*

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ Й ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ АРХІВОЗНАВСТВА

У статті висвітлено питання внутрішнього змісту архівознавства як науки, репрезентовано основні терміни та поняття, проаналізовано особливості методів та визначено зв'язки з іншими науковими дисциплінами.

Питання обґрунтування архівознавства як самостійної науки, її виникнення і розвитку, аналізу термінологічного інструментарію та специфіки методів періодично актуалізується в історіографії різних країн. Відомі концепції змісту архівознавства часто суперечливі й потребують зіставлення та всебічного дослідження, особливо на сучасному етапі, коли гуманітарні науки зміщуються від простої реєстрації функцій до пошуків сутності, субстанції предметів і явищ. Спробу організувати пошук універсальної дефініції терміну «архівознавство» здійснила у середині 1990-х рр. Міжнародна рада архівів, провівши дискусію щодо змісту поняття «архівна наука»¹. Обмін думками, в якому взяли участь науковці та архівісти понад 50 країн, засвідчив існування багатьох нерозв'язаних теоретичних проблем архівознавства й нагальну необхідність подальшого внутрішнього розвитку науки. Відтоді осмислення теоретичних засад архівістики на сучасному етапі її розвитку, оновлення методологічного інструментарію не втрачає актуальності.

У цілому архівознавство – порівняно молода наука. Якщо всесвітня історія архівів розпочалася ще до нашої ери й сягає періоду «піктографічної писемності»², оформлення науки як соціального інституту відбулося в XVII – на початку XVIII ст.³, то конституювання архівознавства (архівної науки, науки про архіви) як наукової галузі знань та навчальної дисципліни на теренах Європи звичайно пов'язується з кінцем XIX – початком XX ст. Утім, два випуски галузевої бібліографії, підготовленої архівістом Страсбурзького державного архіву Якобом Венкером⁴ у 1713 та 1715 рр., свідчили про початок спеціалізації знань уже у другому десятилітті XVIII ст. Перші спроби постановки наукових проблем архівістики було здійснено в останній чверті XVIII ст. Зокрема, французький архівіст М.Баттенеї у праці «Французький архівіст або надійний метод упорядкування архівів» (1775 р.) виклав методику дешифрування старих текстів та сформулював засади їх зберігання в архівах, наголосивши на необхідності спеціальної освіти архівістів, а німецький таємний архіваріус із Плассенбург'а Філіп Ернст Шпісс у нарисі «Про архів» (1777 р.) подав елементарні принципи класифікації документів за походженням та вперше порушив питання про відкриття архівної інформації для наукового використання.

Термін «архівна наука» (нім. «Archivwissenschaft») запровадив до наукового обігу Йозеф Антон Егг у праці «Теоретичні основи архівознавства» (1804 р.), зміст якої однак точніше визначав підзаголовок «Про практичні рекомендації щодо створення та опрацювання архівів і реєстратур». Відтак уже на цьому етапі закладалася суперечливість у розумінні теорії архівознавства, підміна її прикладними аспектами. У праці йшлося про схему класифікації грамот (незабаром широко застосовувану на практиці), але дефініція поняття не розглядалася. Шістнадцять років по тому – у квітні 1820 р. – без тлумачення (для означення засад підготовки «кар'єрних» архівістів) використав термін «архівна на-

* Матяш Ірина Борисівна – д-р іст. наук, професор, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ).

E-mail: imatjash@archives.gov.ua

ука» автор однієї з перших російських концепцій архівної реформи барон Г.А.Розенкамф⁵.

До усвідомлення необхідності розроблення теоретичних засад архівної науки, розвитку інтелектуально-понятійного аспекту діяльності архівістів спонукав накопичений досвід. Початок наукового осмислення історії та засадничих принципів функціонування архівів, оформлення архівознавства як спеціальної дисципліни символізували архівні «бестселери»: стаття відомого французького історика-архівіста Шарля Ланглуа «Наука про архіви» (1885 р.), праця професора Мюнхенського університету Франца фон Лоера «Вчення про архіви. Основні риси історії, завдання та організація наших архівів» (1890 р.) та підручник голландських архівістів Семюеля Мюллера, Йозефа Фейта та Роберта Фруїна «Правила упорядкування та описування архівів» (1898 р.)⁶. На початку XX ст. фундаментальні праці створили німецькі (В.Лоеве, Т.Хальтцингер) та італійські (Е.Себастьян, П.Тадді) архівісти. Вагомий внесок у розвиток теорії архівної науки належить ученим Росії, яку свого часу генеральний секретар Міжнародної ради архівів Шарль Кечкеметі назвав «країною, де найбільше роздумували над фундаментальними питаннями архівістики»⁷: М.В.Калачову, І.Є.Андрієвському, Д.Я.Самоквасову, О.С.Лаппо-Данилевському, І.Л.Маяковському, В.М.Автократову, Є.В.Старостіну, Т.І.Хорхордіній та ін.

Герменевтика природи поняття «архівознавство» («архівна наука») засвідчує, що зміст дефініції еволюціонував разом із розвитком науки про архіви від допоміжної історичної дисципліни до спеціальної галузі історичної науки, комплексної науки про архівну справу. Поєднання у змісті поняття історико-теоретичного й методично-прикладного аспектів науки про архіви, його бінарна сутність («історія архівів та архівної справи» – історичний аспект; «теорія і техніка архівної справи»⁸ – теоретико-прикладний, «технологічний» аспект) зумовлювали в XIX – аж до середини 20-х рр. XX ст. подвійне тлумачення, зафіксоване в російських термінах «архивовѣдение» та «архивоведѣние»⁹, німецьких – «Archivwissenschaft» і «Archivkunde», французьких – «Science des archives» і «Service des archives».

Функції «обслуговування», притаманні архівній науці на її емпіричному рівні, із часом почали витіснятися функціями пізнання, осмислення, продукування нових знань. Кумулятивність архівознавства (як і науки взагалі) сприяла узагальненню основних досягнень на кожному історичному етапі, концентрації досвіду пізнання дійсності й усвідомлення її законів. Найближче до сучасного розуміння зміст поняття архівознавства викристалізувався у міжвоєнний період. Активні термінологічні дискусії у різних країнах припали на другу половину 20-х років XX ст., коли розвиток архівної науки набув апогею. Фундаментальні дослідження Х.Дженкінсона, Є.Казанови, С.Пістолезе¹⁰ та ін. узагальнювали теоретичні та практичні аспекти архівознавства, формували його терміносистему. У цей час до широкого наукового обігу увійшов термін «архівістика» (франц. – L'Archivistique, італ. – archivistica, польськ. – archiwistyka, іспанськ. – archivistica) із дещо відмінним тлумаченням: а) як аналог терміну «архівознавство»; б) як одна з дисциплін науки про архіви; в) як узагальнююче поняття щодо термінів «архівознавство» та «архівна справа» у їх єдності. Одночасно радянська архівістика у лабетах тоталітаризму відмовлялася від теоретичних здобутків, зосереджуючи основну увагу на архівних технологіях та розумінні архівів як ідеологічної зброї. Тим самим актуалізувалася тенденція розуміння архівознавства як другорядної прикладної «технологічної» дисципліни упродовж практично всієї радянської доби. Від антинаукового розподілу архівознавства на теорію та історію архівної справи застерігав видатний російський теоретик архівознавства В.М.Автократов у 1980-х рр., висувуючи таку дефініцію архівної науки: «архівознавство – історична наукова дис-

ципліна, що вивчає теорію та методіку роботи з архівними документами та організаційні питання архівної справи, а також її історію»¹¹.

Відображенням термінологічних пошуків на українському ґрунті стали позиції двох видатних істориків-архівознавців В.Веретенникова та В.Романовського. Професор В.Веретенников не включав до обсягу поняття «архівознавство» історичний аспект, розглядаючи його як «таку наукову дисципліну, що має своїм завданням встановити, як треба відповідним способом науково опрацювати архівний матеріал, щоб цілком застосувати його використання з метою наукового дослідження, по-перше, і з метою практичного використання, по-друге»¹². Такий підхід перегукувався з російськими авторами ідеї заміни архівознавства новою дисципліною «теорія і практика архівної справи». Значно ширше розумів зміст архівної науки В.Романовський, вважаючи її самостійною, а не «допоміжною для історії» наукою, «системою знань» про «історію архівів і архівних фондів, історію розвитку архівної науки, архівного законодавства», покликаною «дати керуючі вказівки для раціональної класифікації архівного матеріалу, форм і засобів охорони, обліку та вивчення, і, нарешті, встановити відношення до архівознавства близьких до нього наук»¹³. У розумінні ученим архівознавства як системи знань, спрямованої на вироблення оптимальних форм і методів обліку, класифікації, зберігання документів та забезпечення суспільства ретроспективною інформацією, мала місце смілива думка про комплексність і самостійність архівної науки.

Близькі до такого трактування змісту архівної науки погляди висловив грузинський архівіст Ш.К.Чхетія, наголосивши, що «архівознавство вивчає історію архівної справи у зв'язку з історією тієї соціальної дійсності, яка у процесі суспільного життя породила архіви і архівний матеріал»¹⁴. Як науковець і практик, він вважав, що архівознавство становить систему знань про архіви та принципи їх організації.

Справедливість ідей В.Романовського було належно оцінено в Україні лише в середині 1990-х рр. Глобальні зміни в парадигмі наукового знання на межі ХХ і ХХІ ст., формування інформаційного суспільства істотно вплинули на стан архівознавства, зумовили коригування його інтелектуального інструментарію, розширення та зміни характеру зв'язків з іншими науками, опанування результатів, отриманих цими науками й міждисциплінарного синтезу знання.

Архівознавство набуло значення системи знань про архіви, комплексної науки, що вивчає історію архівістики та формування архівних фондів і з'ясовує її тенденції та закономірності, розробляє теоретичні, правові та методичні питання, досліджує типологічний склад та інформаційний потенціал архівної спадщини. Досить вдалим із погляду філософського розуміння науки як особливого виду соціальної пам'яті людства¹⁵ видається «широке» розуміння архівознавства як науки про формування основ соціальної пам'яті, сформульоване сучасною російською вченою Т.І.Хорхордіною¹⁶ на базі запровадженого відомим російським архівознавцем Б.С.Глізаровим поняття про архіви як суспільну пам'ять людства. За її визначенням, «архівознавство – це специфічна система наукових знань про самоцінне суспільно-культурне значення архівів, органічно пов'язане з людським мисленням, про змістовне наповнення динамічного процесу зміни ролі і місця архівознавства в комплексі гуманітарних наук, а також про взаємозумовленість історії архівознавчої думки загальним станом державного і культурного будівництва»¹⁷. Дефініція Т.І.Хорхордіної не лише акцентує увагу на ключових пріоритетах архівознавства, але й повертає архівну науку в гуманітарний простір, поєднує «емпіричне» та «історичне» архівознавство. Людина і людство в процесі своєї життєдіяльності утворюють численні документальні масиви, фіксуючи інформацію про суспільний розвиток (у найширшому

розумінні). Без цієї інформації нові інтерпретації, та й історичні дослідження взагалі неможливі.

Важливою характеристикою архівної науки є і стан її тезаурусу, оскільки зміни в науковій термінології відображають збільшення обсягу знань про об'єкт дослідження. Понятійний апарат архівної науки досить розгалужений і достатньо динамічний: застарілі поняття витісняються новими, окремі – наповнюються новим змістом, розширення міждисциплінарних зв'язків зумовлює термінологічні запозичення та адаптування їх в архівознавстві. Зокрема, у першій половині 1990-х рр. в архівознавчій науковій лексиці актуалізувався термін «архівістика» у значенні «архівознавство та архівна справа в їх єдності»¹⁸. Водночас у процесі переосмислення змісту поняття «архівознавство» створювалися нові терміни: «архівософія» (К.Б.Гельман-Виноградов, Т.І.Хорхордіна) у значенні комплексної дисципліни, що вивчає архіви як інформаційну мегасистему загальнопланетарного характеру; «архівологія» (В.В.Кабанов, Є.В.Старостін) – наукова галузь знань на межі джерелознавства, архівознавства та історичної інформатики, що займається вивченням всього комплексу проблем, пов'язаних із процесом документування життєдіяльності суспільства; «нормалізація» (Бруно Дельмас) як колективна діяльність, спрямована на створення стандартів (норм) архівістики. Стрімка побудова інформаційного суспільства зумовила в архівознавстві появу понять «електронний документ», «електронні інформаційні ресурси», «віртуальний архів», «технотронні архіви», «бізнес-архіви», «усна історія/архіви», «архівна україніка (росіка, полоніка, гунгаріка, білорусіка і т. і.)» тощо.

До усталених фундаментальних базових понять архівознавства належать поняття «архів», «фонд», «архівний документ», «Національний архівний фонд», «документ Національного архівного фонду».

Ключове поняття архівознавства – «архів» (грецьк. «Archeion», лат. «Archivum») полісемічне. Традиційно вважають термін похідним від грецьк. archeion – палац володаря, присутнє місце. Однак більш переконливою є версія щодо його походження від давньогрецького «arche» – початок, першооснова, межа, що у свою чергу стало основою для слів «archaios» – давній, «archeion» – першість, вища міра, а далі й для поняття archeion. У Стародавньому Римі архів Сената мав назву ерарій (казна), пізніше – табуляцій (зібрання дощочок для писання). На теренах Європи слово «архів» поступово залучалося до суспільного обігу в XV–XVII ст., де для позначення місця зберігання старих документів використовували терміни: «скарбниця», «скрипторій», «картулярій», «сховище хартій», «скриня», «ящик», «шафа». У Росії воно з'явилося XVIII ст., замінивши назви «хранила», «казна», «бумажниця» та ін. Приблизно в той самий час розпочалося його побутування на українських теренах.

Сучасна архівна наука розрізняє такі значення поняття «архів»: а) спеціалізована установа, що забезпечує потреби суспільства у ретроспективній інформації через архівні документи, організовуючи їхнє зберігання та використання; б) архівна установа чи структурний підрозділ установи, організації, підприємства, що здійснюють приймання і зберігання архівних документів в інтересах користувачів; в) інформаційна система: організаційно-упорядкована сукупність архівних фондів, колекцій, документів, створюваних і використовуваних інформаційних технологій, довідкового апарату, баз даних; г) сукупність опублікованих відомостей із тих чи ін. галузей знань (архів соціології, архів історії науки і техніки).

Термін «фонд» (фр. Fond – основа), як і фондний принцип класифікації документів, своїм походженням завдячують французькому архівістові середини XIX ст. Наталісу де Вайї. У сучасному архівознавстві під терміном «архівний фонд» розуміють сукупність архівних документів, сформованих архівною уста-

новою на підставі зв'язку між документами і (або) їх створювачами. Установу або особу (сім'я, рід), у діяльності яких утворюється їх документальний фонд, називають фондоутворювачем.

До ключових понять архівної науки належить і поняття «архівний документ», тобто документ (незалежно від його виду, виду матеріального носія інформації, місця і часу створення та форми власності на нього), що припинив виконувати свою основну соціальну функцію, заради якої був створений, але через свою історичну, наукову, культурну цінність, вагомість як джерела інформації зберігається в архіві або підлягає архівному зберіганню. Дискусивним у сучасній архівній науці є питання про «життєвий цикл» документа, момент початку його функціонування як «архівного». Існує думка, що архівним можна вважати документ одразу після його створення фізичною або юридичною особою.

Сукупність архівних документів у державному масштабі складає сукупну архівну спадщину, яка в різних країнах має назву Державний архівний фонд або Національний архівний фонд. Формування Державного/Національного архівного фонду є важливим елементом державотворення. Розуміння архівів як «національного надбання» було притаманне, приміром, французькому архівознавству ще з XVIII ст. Наприкінці XX ст. із розпадом радянської імперії актуалізувалася потреба закріплення правового статусу цього поняття. Зокрема, із прийняттям 1993 р. Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» до наукового та суспільного обігу було запроваджено поняття Національний архівний фонд України, що становить собою сукупність архівних документів, які відображають історію духовного і матеріального життя українського народу та інших народів, мають культурну цінність і є надбанням української нації. НАФ є глобальною складно структурованою інформаційною системою, складовою вітчизняної й світової культурної спадщини та інформаційних ресурсів суспільства, перебуває під охороною держави і призначений для задоволення інформаційних потреб суспільства і держави, реалізації прав та законних інтересів кожної людини. Найціннішими компонентами НАФ є унікальні документи. Поняття «унікальний документ» закріплено за документами НАФ виняткової культурної цінності, що має важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу і визначає його вклад у всесвітню культурну спадщину. Загалом у складі НАФ виокремлюється три основні групи документів: а) документальні комплекси, що утворилися в різні історичні періоди на теренах сучасної України у діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, громадських і релігійних організацій, установ, підприємств усіх форм власності, окремих осіб, та зберігаються на території України; б) документи українського походження, що утворилися за межами України як результат діяльності української політичної та трудової еміграції, українських військових, культурно-освітніх і наукових установ, громадських об'єднань та окремих осіб і передані у власність України чи її громадян у порядку реституції, на підставі дарування або зберігаються за межами України і відповідно до міжнародних угод підлягають поверненню в Україну (в оригіналах або копіях); в) документи іноземного походження, що утворилися на теренах інших держав і, за різних обставин опинившись на території України, стали невід'ємною частиною національної історико-культурної спадщини. Остання група документів означається терміном «архівна україніка» (документів з історії України, що зберігаються за її межами), запровадженим у архівознавстві до широкого наукового вжитку в Україні на початку 1990-х рр.¹⁹

Слід розрізняти поняття «архівний документ» та «документ НАФ», під яким розуміють такий архівний документ, культурна цінність якого визнана відповідною експертизою і який зареєстрований як складова НАФ.

Архівознавство, як усі науки, має свій предмет та об'єкт досліджень. *Предметна область* архівної науки охоплює тенденції та закономірності розвитку архівістики (у тому числі архівної науки, освіти, періодики архівів та архівних фондів), формування взаємозв'язку на рівні «архіви–суспільство» (здатність архівів задовольнити інформаційні запити, рейтинг архівів у суспільстві, вплив ідеології та діяльність архівів, якісно-кількісні характеристики втрат архівних документів тощо), функціонування архівної інформації в мікро- (інформаційних потреб людини) та макросторі (інформаційних потреб суспільства/світової спільноти), етика архівної діяльності. *До об'єктів* дослідження в архівознавстві належать архівний документ та системи документів, державна політика в галузі архівної справи, діяльність архівних установ (у тому числі наукових центрів, навчальних закладів, громадських організацій, наукових шкіл).

Методологічну основу архівознавства, звільненого на початку 1990-х рр. від тиску марксистсько-ленінської ідеології, складають фундаментальні принципи об'єктивності, всебічності, історизму, а також загальнонаукові, спеціальнонаукові (властиві історії, історіографії, джерелознавству, археографії та ін. наукам) та специфічні (притаманні архівній науці) методи наукового пізнання. Принцип об'єктивності передбачає відмову дослідника-архівознавця від будь-якої заангажованості (класової, партійної, соціопсихологічної та ін.) задля з'ясування сутності явища, процесу чи факту. Дуже близьким до цього універсального принципу є принцип аполітичності архівів, проголошений за доби Української революції відомим українським історико-архівістом В.Л.Модзалевським. Лише «фахова позапартійність» архівіста і науковця може гарантувати об'єктивність у формуванні та використанні сукупної архівної спадщини. При цьому важливе значення має всебічність аналізу, зіставлення, логічної обумовленості інтерпретацій та висновків. Принцип історизму тісно пов'язаний із такими філософськими категоріями як простір, час, рух, причинність і передбачає аналіз подій, явищ і процесів у тому часово-просторовому вимірі та історичному контексті (сукупності чинників, що мали вплив на появу, розвиток або завершення явища), в якому вони відбувалися. Виявлення джерел, збирання фактів (тобто відомостей, почерпнутих із достовірних джерел та інтерпретованих зі встановленням причинно-наслідкових зв'язків), їх неупереджений аналіз і синтез із різним ступенем узагальнення – основні компоненти методу історичного дослідження в архівній науці. В історико-архівознавчому дослідженні визначальним є розуміння зміни рольової функції архівів у загальнолюдському бутті та національній самосвідомості, що випливає із сучасної парадигми єдності гуманітарного і природничого знання. Важливе гносеологічне значення має соціокультурний підхід, що сприяє встановленню взаємозв'язків різних сфер культури та освіти, інформаційної діяльності.

Загальнонаукові методи (аналізу і синтезу, індукції та дедукції, історичний, проблемно-тематичний, логічний, абстрагування, системно-структурний, моделювання, класифікації), використовувані в архівознавстві, дозволяють комплексно вивчати об'єкт і предмет дослідження, здійснювати наукову реконструкцію процесів, явищ, подій.

Дослідження, що претендує на об'єктивність, має спиратися на системний підхід до розвитку суспільних процесів і соціальних структур. У такому разі спеціально-наукові методи (генетичний, компаративний) уможливають з'ясування тенденцій розвитку архівної справи та специфіку кожного етапу. Методи проблемної хронологізації та персоналізації допомагають простежувати якісні зміни в науці, охарактеризувати персональний внесок у її поступ учених. Методи джерелознавства (наукової евристики, класифікації і критики джерел та ін.) застосовуються при аналізі інформації джерельної бази дослідження. Методи

наукознавства (зокрема, бібліометричний аналіз) сприяють вивченню кількісних параметрів видавничої діяльності архівів.

Основним принципом у архівознавчих дослідженнях (як і практичній організації архівних фондів) є принцип походження (провенієнції, поваги до фонду), «авторами» якого вважають французьких архівістів. Принцип походження потребує врахування генетичних зв'язків документів із фондоутворювачем при віднесенні їх до певного архівного фонду. До архівознавчих принципів належить і принцип пертиненції (предметний принцип), який передбачає об'єднання архівних документів у групи відповідно до предметних та інших ознак. Запровадження на заміну пертиненц-принципу провенієнц-принципу в середині ХІХ ст. мало революційне значення. Натомість у радянському архівознавстві термін було «репресовано» і практично виведено з обігу.

В архівному описуванні визначальну роль відіграють принципи адекватності інформації описуваному об'єкту (точного відтворення об'єкта описання в описовій статті через відповідні інформаційні характеристики) та багатофункціональності описання (відтворення інформаційних характеристик, визначених при первинному описуванні, в облікових документах архіву та архівних довідниках) та ін.

Архівознавство має власну багатоаспектну джерельну базу. Вивчення сукупності джерел архівної науки у всесвітньому масштабі як складової вивчення всіх аспектів документування людської пам'яті у російському архівознавстві відносять до завдань нової дисципліни – «архівного джерелознавства» (В.М.Автократов, С.О.Шмідт, В.В.Кабанов) або «архівології» (Є.В.Старостін).

Джерельна база архівної науки створюється у діяльності державних органів управління, наукових і архівних установ, громадських об'єднань, учених. Це багатоаспектний масив різних за типами (писемні, речові, зображувальні), видами, концентрацією акумульованої інформації, інтенсивністю побутування історичних джерел. Основу джерельного комплексу становлять писемні джерела, частина з яких залучена до наукового обігу. Вони відбивають реальну інформацію джерельної бази, друга частина джерел зберігається в архівосховищах, потребує архівної евристики і становить потенційну інформацію джерельної бази. Об'єктивність висновків історико-архівознавчого дослідження прямо залежить від повноти джерельної бази, всебічності вивчення її реальної та потенційної інформації.

Джерельна база архівознавства відзначається типологічною різноманітністю і включає писемні (документальні, нарративні), речові пам'ятки, фотодокументи і становить собою сукупність друкованих матеріалів, опублікованих і не залучених до наукового обігу архівних документів. Серед писемних джерел виокремлюють такі групи: а) законодавчі акти та нормативні документи (постанови, накази, розпорядження) у галузі архівної справи державних органів управління галуззю, політичних партій, фахових спілок; б) матеріали преси (передусім ідеться про газети, оскільки в журналах переважно друкуються результати наукових досліджень): центральні та місцеві газети, в яких збереглася інформація про перебіг подій, пов'язаних із діяльністю архівів та архівістів, а також – про фахові науково-інформаційні видання: «Червоний архівіст» (1924–1925 рр.), «Бюлетень Укрцентархіву» (1925–1931 рр.), «Бюллетень Центрального архівного управління КримАССР» (1930–1932 рр.), «Архівознавчий науково-інформаційний збірник» (1937–1938 рр.), «Вісник Державного комітету архівів України», що виходить з 2000 р., «Вісник Комітету захисту архівів», 2006 р.), бібліотечні («Бібліологічні вісті», «Книгар»), історичні («Летопись революции») та культурологічні («Наше минуле», «Україна») часописи; в) творчі матеріали (повідомлення, замітки, огляди, статті): тексти публічних виступів та заяв державних і громадських діячів із питань архівної справи; г) наукові

праці – плани-проспекти, підготовчі матеріали та замітки, канонічні тексти, що дозволяють здійснити текстологічний аналіз, з'ясувати особливості «творчої лабораторії» вченого, виявити впливи на його працю, дослідити розвиток архівознавчої думки; д) джерела автокомунікативні (мемуари, спогади, щоденники) та міжособистісної комунікації (епістолярій), утворені в діяльності істориків, архівознавців, громадських діячів, причетних до архівної справи: М.Довнар-Запольського, В.Міяковського, В.Модзалевського, О.Грушевського, П.Клименка, В.Романовського, І.Крип'якевича, Н.Полонської-Василенко, О.Оглоблина; е) науково-довідкові видання (путівники, довідники, покажчики, каталоги архівних колекцій); є) матеріали Інтернету, які за новітньої доби набувають щодалі більшого впливу, але потребують поглибленого всебічного аналізу.

Найціннішою частиною джерельної бази з огляду на найбільш адекватне відображення в ній реальності є архівна інформація, зафіксована в документах вищих органів влади, керівних установ у галузі архівної справи, архівних установ, освітніх закладів, особового походження. Така інформація акумульована у фондах ф. 1, 2, 14, 166 ЦДАВО України, ф. 1 ЦДАГО України, ф. 16 і 936 Держархіву м. Києва. Комплексне використання інформації джерельної бази в архівознавстві дає підстави для з'ясування фактів, інтерпретації подій, явищ, забезпечує об'єктивність висновків.

У процесі становлення та розвитку архівної науки сформувалися її численні зв'язки з дисциплінами, які складають методологічну базу архівознавства (філософія, історія), близькі до нього щодо об'єкта, завдань і/або предмета дослідження (джерелознавство, історія державних установ, документознавство, геральдика, генеалогія), виконуваних у суспільстві функцій наук про «інститути пам'яті» (бібліотекознавство, музеєзнавство) чи зумовлених специфічними напрямками архівознавчих досліджень (природознавчі проблеми збереженості документів, економічні питання діяльності архівних установ) або розвитком інформаційного суспільства (інформатика). Як влучно зазначав відомий російський архівознавець В.М.Автократов, «широта діапазону міждисциплінарних зв'язків архівознавства визначається тим, що воно, будучи дисципліною історичного циклу наук, має об'єктом дослідження документи і системи документів і вирішує інформаційні завдання»²⁰.

Найтісніше архівознавство пов'язане з історією установ та історією громадських організацій, генеалогією, джерелознавством, археографією, палеографією, дипломатикою, сфрагістикою, хронологією, кодикологією. Предмет досліджень у спеціальних історичних дисциплінах визначається характером носія інформації джерела – тобто матеріалу, на якому вона зафіксована (пергамент, папір, плівка), типом джерела (писемне джерело, герб, видання), видом джерела (акт, літопис, хроніка, мемуари). Результати теоретичних і методичних здобутків цих дисциплін збагачують архівознавство, одночасно спираючись на дані архівної науки. Зв'язок між спеціальними історичними дисциплінами зумовлює необхідність комплексного використання їхніх методів і методик.

Історія установ та історія громадських організацій – це історія фондоутворювачів, яка дає матеріал для дослідження процесу створення ними документів, що на наступному етапі свого «життєвого циклу» складуть архівний фонд. Історія установ висвітлює у розвитку структуру державних, політичних, громадських інститутів, пояснюючи закономірності формування Національного архівного фонду. Відомості про фондоутворювачів включаються до історичних довідок про фонди, аркуші й картки фондів, путівники. Оскільки цінні документи комплекси утворюються також у ході життя та діяльності видатних осіб, родин, родів, архівознавство використовує факти і методи генеалогії. Основним серед таких методів є метод побудови моделі родинних зв'язків («генеалогічного дерева»). Знання з генеалогії застосовують також під час архівної евристики.

Нова хвиля відродження національної самосвідомості, що розглядається в сучасній науці як суспільно-політичний і соціокультурний феномен, актуалізувала генеалогічні дослідження, поглибивши міждисциплінарні зв'язки генеалогії та архівознавства.

Тісні зв'язки поєднують архівознавство із джерелознавством – історичною дисципліною, що розробляє методи і прийоми виявлення, класифікації, вивчення та використання історичних джерел. Попри те, що їхні об'єкти повністю не збігаються (архівний документ – не завжди історичне джерело, а джерело – не лише архівний документ), до спільних завдань архівознавства і джерелознавства належить удосконалення можливостей документування реальної дійсності як процесу накопичення соціальної інформації та можливостей використання джерел у глобальному масштабі. Архівознавство широко послуговується методами джерелознавства для з'ясування авторства, фондової приналежності, часу і місця створення документів тощо. Джерелознавчий підхід включає прийоми палеографії, історичної хронології, сфрагістики, геральдики, емблематики та ін.

З архівознавством традиційно пов'язується археографія (теорія і методика пошуку, описування та публікації документів). При спільності об'єкта, яким є архівний документ, ці дисципліни мають різні завдання: архівознавство вивчає проблеми організації документних комплексів та створення довідкового апарату, а археографія – проблеми їх наукової репрезентації. При цьому архівознавство та археографія послуговуються спільними методиками в науковій евристиці, розробленні окремих видів довідкового апарату, підготовці археографічних видань.

Зв'язок архівознавства із документознавством, що вивчає системи документації, шляхи вдосконалення та розвитку документного забезпечення управління, організацію роботи з документами, зумовлений увагою обох дисциплін до процесу документування. У документознавстві його розуміють як процес і способи закріплення інформації для використання і збереження. Для архівознавства важливий розгляд управлінської діяльності як багаторівневого процесу вироблення, прийняття і виконання рішень, пов'язаного зі збиранням, переробленням і створенням нової документної інформації. Тобто, документознавство досліджує документи, що функціонують у сфері управління, а архівознавство – документи, що втратили актуальність, але зберігають наукову і культурну цінність.

Як комплексна наука архівознавство використовує здобутки природничих та технічних наук у питаннях розроблення технологій зберігання та забезпечення збереженості архівних документів, їх реставрації, оцифрування тощо. Зокрема, помітного впливу архівознавство зазнало від теорії інформації, запозичивши в неї поняття про вільну і зв'язану, потенційну й актуальну інформацію, пояснення з теоретико-інформаційних позицій змісту кінцевої мети архівної діяльності (актуалізація ретроспективної інформації). Істотним внеском інформатики в архівознавство поряд із поняттями релевантності, інформаційного шуму, старіння інформації є поділ документів на первинні і вторинні (первинні – безпосередньо архівні документи; вторинні – довідковий апарат), поняття інформаційного запиту, інформаційного пошуку, адресності інформації. У свою чергу здобутки архівознавства стають дедалі частіше надбанням інших наук, що підносять його роль і значення в інтелектуальній та прикладній сферах суспільства. Міждисциплінарний синтез знання, опанування одними науками результатів, отриманих іншими, є найважливішою умовою розвитку науки.

Каналом наукової комунікації в архівознавстві є архівна періодика – сукупність спеціальних галузевих періодичних (у тому числі й продовжуваних) видань, що виходили (чи виходять) упродовж певного часу і висвітлювали питання теорії та практики архівної справи, документознавства, археографії, розрахованих на співробітників архівних установ, дослідників у галузі історії, дже-

релознавства, документознавства, архівознавства, учених, аспірантів та студентів цих спеціальностей та ін. Зародження і розвиток архівної періодики в більшості європейських країн пов'язаний з 10–20-ми роками ХХ ст.

До найавторитетніших архівознавчих журналів належать польський «Archeion», російські «Отечественные архивы» і «Вестник архивиста», німецький «Der Archivar», болгарський «Архивен преглед», американський «American archivist», британський «Archives», французький «Bulletin des Archives de France», видання Міжнародної ради архівів «Compta», Міжнародного інституту архівістики в Маріборі «Atlanti» та ін. Українська архівна періодика пройшла у своєму розвитку шлях від одного випуску часопису «Українська старовина» (1918 р.) і створення у 1920-х рр. центральних: «Архівна справа» (1925–1930 рр.) та «Бюлетень Укрцентрархіву» (1925–1931 рр.) і місцевих: «Червоний архівіст» (Київський губарх, 1924–1925 рр.), «Архівний робітник» (Луганський окрарх, 1926–1927 рр.) через повне знищення наприкінці 1930-х рр. до якісного і кількісного зростання в середині 1990-х рр. Починаючи з 1991 р. розпочався період відродження традицій шляхом відновлення видання знищених журналів та щорічників («Український археографічний щорічник», «Пам'ятки») та створення поряд із «Архівами України» нових видань (наукових: «Студії з архівної справи та документознавства», «Рукописна та книжкова спадщина України», археографічного – «Пам'ятки»; науково-популярного – «Архівіст: Вісник САУ»; інформаційного – «Вісник Держкомархіву»), покликаних об'єктивно висвітлювати проблеми сучасної української архівістики. При цьому Українська архівна періодика новітнього періоду об'єднує кращі сили істориків та архівістів навколо розроблення питань історії, теорії та практики архівної справи, сприяє інтеграції архівної, бібліотечної та музейної галузей, встановленню наукових контактів між архівістами різних країн.

Центрами наукових досліджень у галузі архівознавства є Всеросійський науково-дослідний інститут документознавства та архівної справи (Москва, Російська Федерація), Білоруський науково-дослідний інститут документознавства та архівної справи та Білоруський науково-дослідний центр електронної документації (Мінськ, Республіка Білорусь), Науковий заклад архівістики Генеральної дирекції державних архівів Польщі (Варшава, Польща), Нідерландський інститут архівної освіти та досліджень (Амстердам, Нідерланди), Інститут архівних наук, допоміжних історичних дисциплін та фільмології при Державному архіві Хорватії (Загреб, Хорватія), Міжнародний інститут архівістики в Маріборі-Трієсті (Марібор, Словенія; Трієст, Італія), Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства (Київ, Україна).

Архівознавство не є замкнутою, обмеженою галузеву наукою. Сфера його функціонування в суспільстві практично не обмежена. Плин часу і бурхливі геополітичні зміни не позбавили актуальності блискучу думку В.Романовського: «Щоб використати увесь досвід минулих часів, щоб запобігти помилкам у дальшому будівництві, щоб зрозуміти розвиток і напрямок життя, однаково і адміністратор, і політик повинні звернутися до архіву, щоб знайти відповідь на пекучі питання сучасності»²¹.

¹ Див.: Норберт Э. Информационные технологии, архивное дело и история // Международная конференция «Историки и архивисты: сотрудничество в сохранении и познании прошлого в интересах настоящего и будущего», 27–28 ноября 1997 г.: Доклады и тезисы научных сообщений. – Москва, 1997. – С.40–51.

² Див.: Старостин Е.В. Методология истории архивов: периодизация // Архивы России: методологические аспекты архивоведческого знания. – Москва, 2001. – С.4.

³ Философский энциклопедический словарь. – Москва, 1983. – С.405.

⁴ Детальніше див.: Старостин Е.В. Зарубежное архивоведение: проблемы истории, теории и методологии. – Москва, 1997. – С.11–19.

⁵ Див.: *Матяш І.* Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. – К., 2000. – С.120; *Хорхордина Т.И.* Российская наука об архивах: История. Теория. Люди. – Москва, 2003. – С.46.

⁶ Успіх останнього видання засвідчувало те, що 1905 року «Правила...» було перекладено німецькою мовою, 1908 р. – італійською, 1910 р. – французькою, 1924 р. – українською, 1925 р. – російською, 1940 р. – англійською мовами. Переклад українськими архівістами «архівного бестселера» свідчив не лише про актуальність для них висвітлених у праці питань, а й про відсутність усередині 1920-х рр. їх самоізоляції від світової архівознавчої думки.

⁷ Див.: *Хорхордина Т.И.* Указ. соч. – С.10.

⁸ Там же.

⁹ Існування двох термінів у російській архівній термінології зникло в результаті реформи російської орфографії 1918 р.

¹⁰ *Jenkinson H.* A Manual of Archive administration including the Problems of War Archives and Archive making. – Oxford, 1922; *Casanova E.* Archivistica. – Siena, 1928; *Pistolesse S.* Les archives europeenes du XI siecle a nos jours. – Roma, 1934.

¹¹ *Автократов В.Н.* Теоретические проблемы отечественного архивоведения. – Москва, 2001. – С.295–296.

¹² *Веретенников В.* Архивознавство: Лекція 1. – Х., 1931. – С.2.

¹³ *Романовський В.О.* Вступні уваги // *Романовський В.О.* Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Х., 1927. – С.5–10.

¹⁴ Цит. за вид.: *Хорхордина Т.И.* Указ. соч. – С.70.

¹⁵ *Философский энциклопедический словарь...* – С.405.

¹⁶ *Хорхордина Т.И.* Указ. соч. – С.43.

¹⁷ Там же. – С.10.

¹⁸ Там же. – С.14.

¹⁹ Детальніше див.: *Матяш І.Б.* Архівна та рукописна україніка: зміст та обсяг поняття, проблема інкорпорації до Національного архівного фонду України (на прикладі архівів Канади) // *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія.* – 2007. – №1. – С.17–46; *Матяш І.Б.* Архівна та рукописна україніка як складова Національного архівного фонду: зміст та обсяги поняття // *Сумський історико-архівний журнал.* – 2007. – №II–III. – С.16–28; *Матяш І.Б.* Галузева програма «Архівна україніка» // *Студії з архівної справи та документознавства.* – 2008. – Т.16. – С.29–32 та ін.

²⁰ *Автократов В.М.* Теоретические проблемы отечественного архивоведения. – Москва, 2001. – С.98.

²¹ *Романовський В.О.* Указ. праця. – С.9.

The article examines the question of internal content of archive study as a science, presents the main terms and concepts, analyses peculiarities of methods and defines bounds with the other scientific disciplines.